

سفرنامه خود چنین توصیف کرده است:

« این بحر ارم دریاچه ایست دایره مانند گرداگرد آن بقدر میدان اسب دوانی طهران، جزیره مانندی در میان دریاچه واقع که مسافت اطرافش تقریباً هزار قدم. از کنار دریاچه تا به جزیره تخمیناً صد و پنجاه قدم می شود. کارخانه قندسازی و سفید کردن شکرهم در حوالی دریاچه بود. در نزدیکی این کارخانه، به عرض دریاچه، پلی تخته پوش ساخته اند. الی جزیره که در وسط دریاچه واقع است، پایه های زیر پل آجری است. تخته های پل کهنه و پوسیده است، باید عوض شود. آب دریاچه از پس علف بیهوده و نیلوفر روئیده هیچ پیدا نیست. باید دریاچه را پاک نمود. و آن جزیره یکجا چمن و لجن بود. آمد و شد صعوبتی داشت. ملک آرای مرحوم در وسط جزیره کلاه فرنگی خوش وضعی ساخته که حال یکسره خراب است. باید دوباره ساخته شود. عمارت اندرونی نیز در پایان جزیره باقی است. قلدری خراب است. آن نیز مرمت و اصلاح می خواهد. در حیات اندرونی دودرخت نارنج خیلی خوبی بود.^{۵۱} رضاقلی میرزا در سفرنامه خود به خوارزم چنین نوشته است:

« در خارج شهر میدانی است موسوم به سبز میدان و مردابی وسیع در آنجا واقع در وسط مرداب زمینی مشتمل بر عمارات عالیة رفیع و بدیع معروف به بحر ارم. اصل بنای آن از سلاطین صفویه و آیدایش از پادشاهان قاجاریه است.^{۵۲}»

باغ شاه از دیدگاه وارد براون در سال ۱۳۰۶ ه. ق

ادوارد براون که در سال ۱۳۰۶ ه. ق (سپتامبر ۱۸۸۹) برای دیدن قلعه طبرسی به بارفروش رفته است در سر راه این باغ را دیده و درباره آن چنین نوشته است:

۵۱- از سفرنامه ناصرالدین شاه به مازندران به نقل از مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۵۸
۵۲- مسافرت رضاقلی میرزا به خوارزم به نقل از مرآت البلدان ج ۲ ص ۴۲ و ۴۳.

روز ۲۵ سپتامبر ۱۸۸۸ ساعت ۵ بعد از ظهر از رود بابل گذشتیم و بعد از عبور از کنار یک مرتع بزرگ مخصوص چرای گاوان وارد بارفروش شدیم. وقتی که وارد شهر شدیم طرف راست ما دریاچه وسیعی دیده شد که جزیره ای در وسط آن بود و جزیره با ساحل دریاچه بوسیله پل مربوط می گردید و در آنجا کاخی است که به نام باغ شاه خوانده می شد و هر وقت شاه بارفروش می آید، در آن کاخ منزل می نماید.^{۵۳}

قصر دزدک چال از نظر استودارت

استودارت در سفرنامه خود می نویسد:

به شهر زیبای بارفروش (بابل) که سه فرسخ از مشهد سر فاصله داشت رسیدیم. در این شهر امامزاده ای به نام « امامزاده اسماعیل » است. در اینجا یکی از قصرهای شاه است که بسیار زیبا و در جوار شهر است و عمارت دزدک چال نام دارد. در اطراف این عمارت استخر قشنگ گردی قرار دارد که بسیار بزرگ است و عمارت کوچکی در وسط آن ساخته شده است که از آنجا شاه مناظر شکار را نگاه می کند. این استخر پر از ماهی است.^{۵۴}

باغ شاه و بحر ارم در سال ۱۳۲۶ قمری

رابینو در سال ۱۳۲۶ قمری درباره باغ شاه و بحر ارم می نویسد:

« پل بیست و چهار چشمه ای آجری به باغی در میان جزیره که اکنون به صورت ویرانه ای در آمده است منتهی می شود. همچنین در اینجا بقایای کاخ ییلاقی به چشم می خورد که در اصل به امر شاه عباس پی ریخته شد و به امر ناصرالدین شاه آن را مجدداً تعمیر نمودند. این عمارت هشت گوشه، سقفش فرو ریخته بود و پلکانش بطرزی خراب بود که اگر شخص بر روی آن گام می نهاد، احتمال داشت هر آنی فرو ریزد... در قسمت جنوبی دریاچه بنای

۵۳- شهر بابل ص ۴۹. ۵۴- سفرنامه استودارت در فرهنگ ایران زمین سال ۱۳۳۹

جدیدتری وجود دارد که در زمان سلطنت آقا محمدخان قاجار احداث شد. آقا محمد خان مانند شاه عباس و جانشینان آن پادشاه علاقهٔ وافری به مازندران داشت و در این ایالت به احداث کاخهای متعددی کمر بست. آب دریاچه که هنگام تابستان در شالیزارها مصرف می‌شود از نهری موسوم به «آقرو» می‌آید که سرچشمه‌اش رود بابل است.

شنیده‌ام از موقعی که بحرارم به فروش رفته است تدریجاً بقایای کاخهای شاهی ناپدید می‌شود چه آجرها را متدرجاً برای احداث ابنیه به بارفروش منتقل می‌سازند.^{۵۵}

سمت قبلةٔ بارفروش، آخر محله‌ها، يك میدان سبزه‌زار بی‌صفاو مقابلش باغ شاه است^{۵۶} که دور تادورش آب می‌باشد. مگر از راهی که پل بسته‌اند يك صدو هشتادو شش قدم در ازای تخته‌پل است که بیست و سه چشمه دارد که دوطرف آن چهل و شش پایهٔ آجر است که همه خراب می‌باشد. باید به احتیاط آمد و شد نمود، باغ شاه مدور و عرض و طولش یکی است که دو بیست و بیست قدم می‌باشد.

در وسط، عمارت هشت درهشت و شانزده در شانزده، کلاً خرابه است در این باغ چهل و دو درخت سرو و چهل و يك درخت نارنج و شش درخت گردو دارد. در سمت غربی دریاچه‌ای دارد عرضاً شش قدم و طولاً سی و دو قدم. مقابلش عمارت دیگری است که پایه‌های سمت شرقی آن در میان آب است، و اطاقهای تحتانی و فوقانی ارسی دارد و شربت‌خانه و خلوت‌خانه و غیره دارد و مربع می‌باشد. عرض و طول چهل و شش قدم است و حوض آب و آشپزخانه و فراشخانه و در پهلویش يك باب حمام خوب

۵۵ - سفرها و ماجراهائی در کرانه‌های خزر سال ۱۸۲۶ ص ۴۵۱ و ۴۵۲. به نقل از جغرافیای تاریخی گیلان مازندران و آذربایجان ص ۶۷ و ۶۸.

۵۶ - سفرنامهٔ استرآباد و مازندران ص ۱۱۸.

است که الآن تعمیر می‌خواهد. بايك صد تومان می‌توان به مثل او تعمیر و مرمت نمود. هر گاه تا دو سال دیگر دستکاری نشود، آن هم به مثل عمارت وسط خرابه و ویران خواهد شد. با وجود این مبلغ پانصد تومان از بابت صرف تعمیر عمارت پادشاهی مازندران از دیوان اعلیٰ مقرر است. در سمت غربی در میان آب هیجده پایهٔ آجری می‌باشد و سمت جنوب باغ شاه، در وسط آب يك پل آجر میان خالی است و يك پل ایضاً آن طرف در خشکی بازمین مساوی است و یکی هم در باغ شاه که آب را از رودخانهٔ بابل آورده، از پلهای مذکور داخل باغ شاه می‌شد.

ایضاً سمت جنوب متصل به شرفی، سه درخت سرو بالای تپه است. مذکور شد که قبر پیرزنی است که خدمت آقا محمد شاه مغفور به عرض آمده بود عمرش کفایت نکرده وفات نمود، حسب اشاره پادشاه مغفور در آنجا دفن کردند تا به یادگار بماند.

آب این مردابچه به توسط آقرو، از شاخهٔ رودخانهٔ بابل است و به مصرف زراعت هم می‌رسد و در ایام زمستان شکارگاه خوبی است که باید با ناوهای کوچک دونفری نشسته و شکار نمود که مرغابی و چنگر و سایر مرغان در آن بسیار است و چند جور ماهی هم به عمل می‌آید که به اصطلاح اهل مازندران: تلاجی، چکاب، تیل خس، اسپک گویند. بسیار جای با صفا و دلگشا است، چه فایده که مخروبه می‌باشد.^{۵۷}

بحرارم یا دزدک چال از نظر بزرگ

از قدیم در حوالی سبزه میدان فعلی، دریاچه‌مانندی از آب رودخانه تشکیل یافته بود که در وسط آن جزیره‌ای بود. به دستور شاه عباس کبیر، میان جزیره و ساحل سمت شهر، پلی بنیان نهادند که دارای ۲۹ پایهٔ آجری و

۵۷ - سفرنامهٔ استرآباد و مازندران ص ۱۱۹ و ۱۲۰ و ۱۲۱.

روی آن تخته بود^{۵۸} و نیز در جزیره، عماراتی مشتمل بر دیوانخانه عالی و حرمخانه و حمام و باغ وسیع و بیوتات متفرقه ساختند.^{۵۹} بموجب دو کتیبه که یکی بالای در ورودی و دیگری در بالای محراب مسجد کاظم بیک است « عایدات دهات کاظم بیگی » دهک^{۶۰} در لاله آباد، سنو (بفتح سین و ضم و تشدید نون) در جلال ازرك، قلعه کش و آقا ملک و گنجوروز (بفتح گاف و سکون نون و فتح جیم و سکون واو) وقف آن بوده است.^{۶۱} قلعه کش همان قریه بزرگی است که اکنون آقای داود پیرنیا و بستگان، به عنوان ملک خصوصی متصرف هستند. قریه سنو را نشاختم . حتی خود رایینو در صورت اسامی دهکده‌های جلال ازرك (متن انگلیسی ص ۱۱۸) از آن نام نبرده است.

باری، در وسط دریاچه، سمت غربی، پنج شش پایه از آجر رابالا آورده اند. ظاهراً آنجا شکارگاه مرغابی بود. بالای این پایه‌ها تختی می‌نهادند و شاه عباس آنجا می‌نشست. شکارچیان پرندگان شکاری را پرانیده، نزدیک می‌آوردند و او صید می‌کرد.^{۶۲}

در زمان شاه عباس این جزیره به باغ شاه معروف بود. فتحعلی شاه آنرا «بحرالم» نامید.^{۶۳} عمارت جزیره رویه ویرانی می‌رفت تا اینکه ناصرالدین شاه در سفر اول خود به بار-فروش، امر به تعمیر آن کرد و چون در سفر دوم او (سال ۱۲۹۲ هـ. ق) تعمیرات پایان یافته بود، در همین عمارت اقامت گزید.^{۶۴} او می‌نویسد:

«در این دریاچه بحرالارم انواع و اقسام طیور آبی موجود است. سطح دریاچه پوشیده از گل نیلوفر آبی است که برگهای بسیار بزرگ و

۵۸- مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۵۵ . ۵۹- سفرنامه ناصرالدین شاه سال ۱۲۹۲ ص ۲۵۵ .
 ۶۰- ده اذدهستان جلال ازرك بخش مرکزی شهر بابل (فرهنگ جغرافیائی ایران ج ۳).
 ۶۱- متن انگلیسی مازندران و استرآباد رایینو ص ۴۵ . ۶۲- مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۵۶ .
 ۶۳- فرهنگ اندراج ص ۵۶۲ . ۶۴- سفرنامه سال ۱۲۹۲ ناصرالدین- شاه ص ۲۲۶ .

گل سفید معطری دارد . . . به قایق نشسته در این دریاچه و اطراف جزیره به شکار مرغابی پرداختیم . انواع و اقسام اردو و پرلا زدیم.^{۶۵}
 در سال ۱۳۱۰ شمسی ، هنگام طرح ریزی و نقشه برداری شهر امروزی بابل دریاچه مذکور که باطلاق شده بود خشک و آن جزیره هموار گردید.^{۶۶} اکنون قسمت شرقی دریاچه قدیم ، زمین ورزش شهر بابل می‌باشد و در قسمت غربی خانه‌های مسکونی بنا شده است.

دزدکل

در اثنای راه باغ شاه

دزدکل، در اصل دزد کچل است. در اثنای راه باغ شاه تپه ایست که آنجا دزدی مدفون است که در ایام آقا محمدخان قاجار بوده است. و آنجا را «دزد کچل» گویند.^{۶۷} ملگنوف هم از زبان مردم عامی گرفتار لغت سازی عوامانه شده است. اینجا نه قبر دزدی است و نه آن دزد کچل بوده است. کلمه «دزد» در لغت محلی دشت و کوه مازندران به معنی «دزوقلعه» است و کل (بضم کاف) که به اشتباه اهالی یا ملگنوف بفتح کاف کرده اند شکل دیگری از «کول» است که به معنی تپه است و این نام یادآور قلعه‌ای قدیمی است که بر بالای این تپه بوده است.

کاروانسرای شاه عباس

در بارفروش ده

هنگامی که سید جعفر وزیرساروی به امر شاه عباس اول (۹۸۹-۱۰۳۸) باغ شاه را می‌ساخت ، کاروانسرای هم در بساز فروش ده ساخته است که از آن اثری برجای نیست . محل آن در مقابل شیر و خورشید سرخ امروز بوده است .

۶۵- سفرنامه ناصرالدین شاه ص ۲۲۸ . ۶۶- تاریخ طبرستان برزگر ج ۲ ص ۴۱ .
 ۶۷- نسخه عکسی ملگنوف ص ۸۰ الف .

بند اسطخ میان بارفروش ده و ساری

در حدود سال ۹۱۰ که سیدعزیز بابلکانی در شکارگاه شاه اسماعیل اول حضور داشت، روزی در خدمت شاه بر زمین نشسته بود. با حرکتی که کرد صدائی از موزه او شنیده شد که اسباب شرمندگی او را فراهم آورد و حاضران به ریشخند و مسخره کردن او پرداختند. او با خود عهد کرد که اگر این صدا دوباره از موزه او شنیده شود این بند را بسازد و بنای امامزاده ابراهیم را تجدید بنا نماید. اتفاقاً این صدا دوباره شنیده شد و او به عهد خود وفا کرد.^{۶۸}

جاده شاه عباسی

از علی آباد (شاهی) به بارفروش ده

ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳) در سفرنامه مازندران خود چنین می نویسد: جمعه نوزدهم شوال ۱۲۹۲ صبح هسوا صاف بود سوار شده از خیابان شاه عباس که خیابان عریض خوبی است و بعضی جاها خراب شده، یک فرسنگ و نیم کمتر که رفتیم به رودخانه تالار رسیدیم... خیابان همانطور گاهی خوب و گاهی گل بود تا کم راه خیلی بد شد که اسب و بار میان گل غرق می شد. این راه در سوابق ایام سنگ فرش بوده، به مرور دهور خراب شده است، این است که حالا باطلاق و بد است. سفر اولی که مازندران آمده بودیم از این راه عبور نشده بود و خرابی راه را نمی دانستیم به این شدت است حالا که دیدیم حکم شد بسازند.^{۶۹}

خانه آقا سید محمد داماد حاجی ملامحمد اشرفی
در شهر بارفروش

ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۲ قمری که به بارفروش آمده میان بناهایی که نظر

۶۸- تاریخ خاندان مرعشی مازندران ص ۷۳. تاریخ دری که سیدعزیز بابلکان به امامزاده ابراهیم تقدیم کرده است ۸۴۱ است و با سنه ۹۱۰ یا یکی دو سال پیش و پس آن سازش ندارد.
۶۹- سفرنامه مازندران ناصرالدین شاه به نقل از مازندران مهجوری ج ۲ ص ۱۹۱ و ۱۹۲.

او را جلب کرده خانه آقا سید محمد است. او می نویسد:

از بناهای خوب که امروز دیدم خانه میرزا علینقی ملک التجار و خانه آقا سید محمد داماد حاجی محمد اشرفی و مدرسه میرزا شفیق صدر- اعظم مرحوم و مقبره امام زاده ای که گنبد مخروطی بزرگی دارد که از ابنیه قدیم است، تکیه خوبی هم در جنب این امامزاده است.^{۷۰}

پل محمدحسن خان

بر روی رودخانه بابل رود نزدیک شهر

در قدیم، بر روی رودخانه بابل در نزدیکی شهر، پل چوبی وجود داشت. مسعود غزنوی با لشکریانش به سختی از آن عبور کرده اند. بیهقی می نویسد: «... پلی آمد چوبین بزرگ... و سخت رنج رسید لشکرا تا از آن پل بگذشت»^{۷۱} بعدها به دستور نصیرالدوله شاه غازی (۵۵۸-۵۳۶) «زربه خروارها ریخته شد و پارو در میان زد،... پلی از «خشت و آهک» بنا کردند.^{۷۲}

در نیمه دوم قرن دوازدهم هجری، محمد حسنخان قاجار - جد آقا محمدخان - با صرف دوازده هزار تومان^{۷۳} پل عظیمی بنا کرد که به نام وی به پل محمد حسنخان معروف گردید. این پل صد متر درازا و شش متر پهنا و هشت متر ارتفاع و هشت چشمه دارد.^{۷۴}

ملگنوف در باره این پل می نویسد: «بر سر راه آمل به بار فروش پلی است ده چشمه. آب در او اثر نکند. در زلزله چهل سال قبل از این اندک عیبی در ستونهای آن به هم رسید.^{۷۵}

مهجوری درباره این پل می نویسد: «در سال ۱۲۸۰ قمری سه تن به همدستی

۷۰- مازندران مهجوری ج ۲ ص ۱۹۳. ۷۱- تاریخ بیهقی ج ۱ ص ۵۵۳.

۷۲- تاریخ طبرستان ابن اسفندیار ج ۲ ص ۱۰۵ به نقل از شهر بابل ص ۶۸ و ۷۰.

۷۳- تاریخ طبرستان بزرگ ج ۲ ص ۴۳. ۷۴- جغرافیای تاریخی مازندران ج ۱

ص ۱۰۶. ۷۵- نسخه عکسی ملگنوف ص ۸۶ الف.

یکدیگر به سراغ گنجینه خیالی، زیر پایه‌های پل محمد حسن خان رامی کنند که قهار - قلی خان - حاکم بار فروش ده - به دستور کتبی محمد صادق خان - سر تیب قشون مازندران - آنها را به دست آورده. یکی رابه میانجیگری مرحوم حجة الاسلام آزاد کرد و دوتن دیگر را برای سیاست به ساری فرستاد.^{۷۶} محمد حسن خان اعتمادالسلطنه از پل ده چشمه‌ای محمد حسن خان نزدیک بار فروش یاد کرده است.^{۷۷}

رایینو که در سال ۱۳۲۷ ه. ق. ابن پل رادیده می‌نویسد: «دوتا ازطاقهای آن بواسطه زلزله در حدود سال ۱۸۲۰ (۱۲۳۶ ه. ق) خراب شد و بعد از چندی آن را تعمیر کردند. در سال ۱۹۰۷ (۱۳۲۵ ه. ق) نیز دوتا از نه‌طاق پل راسیل برد و یکی از تجار بار فروش که فرزندی نداشت، قسمت زیادی از دارائی خود را صرف تعمیر آن پل کرده که اکنون در کمال درستی است.^{۷۸}

پل محمد حسن خان در سه کیلومتری شهر واقع است و تا سال ۱۳۴۳، راه شوسه بابل به آمل از روی آن می‌گذشت. لیکن در این سال که راه جدید افتتاح گردید، در محل عبور از رودخانه، پل زیبایی دیگری از آهن و سیمان ساخته‌اند.^{۷۹}

وضع فعلی پل محمد حسن خان به شرح زیر است:

بر سر راه قدیم آمل به بابل، در جنوب شهر بابل پلی است که امروز هشت چشمه آن باقی است و از آجر ساخته شده است. شش چشمه اصلی آن بزرگتر و دهانه هر یک ۷۵۵ سانتیمتر است. دو چشمه در دو طرف این شش چشمه کوچکتر و پهنای هر یک از آنها ۴۱۰ سانتیمتر است پهنای پل از پایین ۵۳۰ و از بالا در حدود شش متر است. درازای پل از ابتدا تا انتهای جان پناه ۱۴۰ متر است. این پل را در زمان رضا خان تعمیراتی کرده‌اند. از یکی دوتن از اهل تحقیق در محل شنیده شد که بانی پل محمد حسن - خان پسر علیقلی خان پسر فتحعلی شاه است. والله اعلم. (عکس شماره ۱۰۳)

۷۶- مازندران مهجوری ج ۲ ص ۱۷۷. ۷۷- مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۵۵.
۷۸- سفرنامه مازندران و آستارباد رایینو ص ۷۰. ۷۹- شهر بابل صفحات ۸۰ و ۶۸.

کارخانه قند ریزی

در بارفروش ده

در حدود هفتاد تا هشتاد سال قبل (سال تألیف کتاب ۱۳۴۵ شمسی است) جنب سبزه میدان کارخانه قند سازی ساخته بودند که وسایل آن را از روسیه آورده بودند و نیازمندیهای ساکنان را رفع می‌کرد. ولی همینکه صاحب کارخانه مرد، لوازم آن به غارت رفت و آنچه ماند ضبط دستگاه دولت شد.^{۸۰}

حمام بزرگ خان

در سامان آسترآبادی محله بابل

حمام بزرگ خان در خیابان امام امروز نزدیک ساختمان شهرداری است که در سامان آسترآبادی محله قرار می‌گیرد. بنای قدیمی حمام یکسره از میان رفته است و به جای آن حمامی موافق احتیاجات روز ساخته‌اند. این حمام سابقاً به نام «حمام چقی» معروف بوده است.

مسجد جامع

در محله مسجد جامع بارفروش ده (بابل)

این مسجد را ابتدا مازیار بن قارن در سنه ۵۱۶ ه. ق. بنا کرد.^{۸۱} در دوران صفویان این مسجد نوسازی شد. در دوران فتحعلی شاه بر اثر زلزله خراب شد و به فرمان این پادشاه در سال ۱۲۲۵ ه. ق. به مباشرت میرزا محمد شفیع صدراعظم، توسط میر - محمد حسین - متولی آن - دوباره بنا شد.^{۸۲}

مسجد جامع امروز دارای دو سردر ورودی شرقی و غربی است که به دوسر پوشیده هشتی مانند ختم می‌شوند. بالای سردر غربی آیات و عباراتی برخشتهای کاشی نوشته شده است. کتیبه بالا به خط بسیار خوش ثلث است که از دیوار جنوبی شروع می‌شود و سپس به دیوارهای غربی و شمالی سردر می‌رسد. این آیات در این

۸۰- تاریخ مازندران مهجوری ج ۴ ص ۲۰۸. ۸۱- تاریخ طبرستان ج ۱ ص ۷۳.

۸۲- شهر بابل ص ۵۹.

کتیبه است :

بسم الله الرحمن الرحيم سبيح اسمك ربك الاعلى - تا - غناء احوى

آیاتی که بردیوار شرقی است :

سنقرئك فلانتسى الاماشاء - تا - بل تؤثرون الحيوۃ

آیاتی که بردیوار شمالی است :

الدنيا والاخرة خير - تا - صحف ابراهيم وموسى حرر الخطوط

محمد مهدى فى شهر صفر المظفر من شهر سنه ۱۲۳۰

پایین تر از این کتیبه اشعار و نوشته‌هایی بدین شرح است :

کتیبه سردر مسجد جامع عتیق بارفروش^{۸۴} با خشت کاشی کنده

شده می‌باشد .

ستوده میر محمد حسین پاك نهاد

که هست تولیت کعبه زین نشاد جهان [کذا]^{۸۶}

بعهد دولت خاقان عصر فتحملی

چه شد ز زلزله این محترم بنا ویران

به اهتمام تمام و کمال سعیش گشت

هزار بار فزونتر ز اول آبادان^{۸۷}

در سمت چپ این کتیبه کاشی کاری، سنگی است که این عبارت بر آن حک شده است:

۱۲۵۱ هوالله

در روز کاری همایون که دست ستم در زنجیر عدل بسته بود فرمان

۸۳- سورة الاعلى ، ۸۸ ، آیات : يك تا نوزده . ۸۴- اصل : بارفروشی .

۸۵- منظور از خشت کاشی کنده شده ظاهر آکاشی معرق است . ۸۶- کز اوست تولیت

این مکان کعبه نشان (سفرنامه مازندران و استرآباد رابینو متن انگلیسی قسمت کتیبه ص ۱۷ع)

ظاهرأ پوران دخت حسین زاده در کتاب شهر بابل از متن رابینو استفاده کرده است .

۸۷- هزار بار ز اول نکوتر آبادان (سفرنامه مازندران و استرآباد رابینو متن انگلیسی

قسمت کتیبهها ص ۱۷ع) عین این مصراع در شهر بابل پوران دخت حسین زاده آمده است .

پادشاه جم خدم محمد شاه قاجار عالیجاه فضلعلی خان حاکم مازندران شد

اجاره خبازی را بخشید هر کس مطالبه نماید لعن ابد گرفتار شود مشقه

محمد تقی

درازای حیاط مسجد شرقی غربی است و در طرفین شمال و جنوبی آن ساختمان است .

شبستان اصلی مسجد در ضلع جنوبی حیاط است (عکس شماره ۱۰۴ و ۱۰۵) . درازای

آن ۳۳ و پهنای آن دوازده متر است . در طول مسجد در وسط بنا متصل به دو دیوار

جنین دوجرز است . در فاصله‌ای از این دوجرز دو ستون آجری است و در فاصله‌ای از

این دو ستون دوجرز دیگر چیده‌اند . ایوان که فعلاً جلو آن را پنجره‌های بلند آلومینوم

گذاشته‌اند میان این دوجرز قرار می‌گیرد و پشت ایوان به طرف جنوب گنبد اصلی مسجد

و محراب آن است . در دو طرف ایوان و گنبد اصلی هشت گنبد کوچک است که سه طرف

هر يك از گنبدها طاقه‌سای جناغی است که بر ستونها و جرزها متکی است . در غرب

محراب قدیمی و در دیوار جنوبی مسجد دو محراب نوساز کاشی کاری است .

طرف شمال مسجد نیز ساختمانی است که درازای آن مطابق با درازای شبستان

مسجد و پهنای او در حدود ۵ متر است که آبدارخانه شبستان کوچک دیگری است .

محراب اصلی قدیمی نیمه خراب و خشته‌های کاشی آن در هم و بر هم است . آنچه از آیات

و عبارات خوانده شد از این قرار است :

آیاتی از سمت راست محراب از پایین به بالا شروع می‌شود و دور می‌گردد

و سمت چپ به خاتمه می‌رسد :

... قد نرى تقلب وجهك فى السماء - تا - اوتوا الكتاب ليعلمون

انه الحق من ربهم وما الله بغافل عما يعلمون^{۸۸} سبحان ربك رب العزة عما

يصفون و سلام على المرسلين^{۸۹} والحمد لله رب العالمين و صلى الله على

خير خلقه محمد وآله اجمعين وسلم تسليماً كثيراً كثيرا .

۷۸- سورة البقره ۲ ، آیه : ۱۴۴ و قسمتی از آیه ۱۴۵ . ۸۹- الصافات ۳۷ ، آیات

در آخر این قسمت مربعی است که این عبارات بر خشتهای کاشی آن نوشته شده است:
 حرره العبد الاقل الاحقر الائم الجانی محمد مهدی الطهرانی غفرله
 و ستر عیوبه فی سنة ثلث وثلثون و مأتین بعد الف.
 وسط همین محراب با گچ بری:

عمل استاد ابراهیم اصفهانی

بر حاشیه بالای ایوان بر اضلاع غربی و جنوبی و شرقی:

آسمان راستی در این همایون روزگار

راستی تیغ کج شاه زمین آموزگار

تا جور فتحعلی شه زیور اورنگ جم

آفتاب شهر یاران سایه پروردگار

آنکه ملک و جاه او را خالق تن پاسبان

آنکه تاج و تخت او را جان امت پاسدار

اندرین دولت که اختر را بغمخواری بود

اندرین دوران که گردون را بهمواری مدار

صدراعظم آنکه کلکش ملک شه را پایمرد

بدر عالم آنکه رایش حق دین را دستیار

دست او چون بر در عادات پاکان حلقه زن

پای او چون در ره طاعات یزدان استوار

گنج بگشود او بمعماران اقلیدس هنر

مال بفشاند او به بنایان ابراهیم کار

داد فرمان کاین همایون مسجدافرازند باز

کز تصاریف زمانش نی عماد و نی جدار

لوحش الله گشت از فرمان آن صدرجهان

با حرم از پایه توأم با ارم از زیب یار

هان چه مسجد روشنان چرخ را بومش مسیر

هان چه مسجد طایران عرش را بامش مطار

الارض چون مکه دویم شد از صدرجهان

چون حرم محکم بنا و چون ارم دلکش نگار

منشی طبع صبا از بهر تاریخش نوشت

شد بنای مکه دویم ز صدر روزگار^{۹۰}

بر بالای مدخل ایوانی که از آنجا به زیرگنبد اصلی مسجد می رود ایات زیر است:

هوالحی الذی لایموت

حرر سنه ۱۲۲۷

این نکو مسجد بی مثل صبور^{۹۱} که سزد خلد برینش خوانی

معبدی گشت که ماندش نیست مسجدی شد که ندارد ثانی

گر بانصاف نمائی نظرش بهتر از قصر جهانش خوانی

هست بناش سنمار زمان اوستاد عبدل اصفاهانی

بالای این ایوان در دو طرف کلمات: الله، محمد، یا علی که از متن آجر طاق گودتر

افتاده است خوانده می شود. این نوشته ها به خط کوفی بنائی است. عین این کلمات

در دو طرف غربی و شرقی مسجد داخل گنبدهای کوچک طرفین نیز دیده می شود با

این فرق که کلمات «یا علی» را در جهت عکس نیز نوشته اند.

سنگ قبری در شبستان مسجد است. این عبارات بر آن خوانده می شود:

سنه ۱۲۴۰

بر سنگ مزارم بنویسید پس از مرگ

ای وای ز محرومی دیدار و دگر هیچ

هذا المرقد المرحوم الممغوره فاطمه بنت آقانی فی عشر ثانی ربیع الثانی.

۹۰- این ماده تاریخ بحساب جمل برابر سال ۱۲۲۷ ه. ق. است. ۹۱- این مصراع

مفهوم درستی ندارد. ظاهراً بی مثل و نظیر صحیح است.

سنگ قبری در سر پوشیده در غربی است کسه مورخ ۱۲۳۴ است، دو سنگ مرمر به ابعاد ۵۵ × ۶۶ در شبستان مسجد است که عین فرمان مورخ ۱۱۰۶ و به خط نستعلیق است (عکس شماره ۱۰۶). این فرمان را در مطلب مربوط به مسجد جامع آمل در صفحات ۶۷ و ۶۸ و ۶۹ همین مجلد یاد کردیم. به این صفحات نگاه کنید.

مقبره و مسجد سعیدالعلماء

روبروی جامع در محله مسجد جامع بارفروش (بابل)

سعیدالعلماء بارفروشی از علمای معاصر محمدشاه و ناصرالدین شاه است وی شاگرد ملامحمد شریف بن ملاحسینعلی آملی ملقب به شریفالدین است. سعیدالعلماء در قلعه و قمع ملاحسین بشرویه و با بیان قلعه طبرسی نقش عمده ای داشت.^{۹۲} خاندان سعیدی از نسل او هستند.

مقبره سعیدالعلماء بنائی است شامل يك حیاط و يك پیش صحن و صحنی پنج ضلعی متصل به همین پیش صحن. داخل هر يك از اضلاع بزرگ دو طرف غربی و شرقی يك صفة بزرگ و يك صفة کوچک عمیق است. بردیوار مقابل در ورودی دو طاقنا، دو طاقچه و يك محراب است؛ مقبره سعیدالعلماء در قسمت بالای صحن اصلی است و سنگ مرمری زرد رنگ بدون هیچگونه نوشته و تزیین گور او را پوشانده است (عکس شماره ۱۰۷). اخیراً دکانهای شیرینی فروشی و بلورفروشی راهی به حیاط این مقبره پیدا کرده اند و لوازم و وسایل زیادی خود را در ایوانهای حیاط چیده اند. دیری نخواهد گذشت که دکانداران اراضی این مقبره را متصرف شوند.

۹۲- در کتاب شهر بابل ص ۵۱ آمده است: مؤلف ریحانة الادب درج ۲ ص ۲۰۱ و ۲۰۲ شرح حال سعیدالعلماء را بدقت از المآثر والاثار ص ۲۸۲ نوشته و تصریح کرده است که او سال ۱۲۷۰ وفات یافته است. ۹۳- روضة الصفاى ناصری ج ۱ ص ۴۳۱.

مقبره حاج ملامحمد بن مهدی اشرفی و مقبره میرزا محمود رئیس
در محله مسجد جامع بارفروش

حاج ملامحمد اشرفی معروف به حجة الاسلام معاصر ناصرالدین شاه است. شاه در سفر سال ۱۲۸۲ ه. ق. در بارفروش به منزل وی رفت.^{۹۴} میرزا محمود رئیس فرزند حاج سیدمحمد رئیس از سادات مرعشی و اهل بارفروش بود. از طرف مادر نوه حجة الاسلام ملامحمد اشرفی است. مردی ادیب و آشنا به ادبیات عربی و فارسی بود. مردی خلیق و درویشی وارسته بود و شعر فارسی را خوب می گفت و در سن هشتاد سالگی در سال ۱۳۱۵ شمسی وفات یافت و در مقبره جدش ملامحمد اشرفی به خاک سپرده شد.^{۹۵} مقبره ملامحمد اشرفی بنایی است بزرگ که دو فیلیا وسط آن خورده است و بالای فیلیاها فرسبها است. تیرهای نیم گرد سقف بر فرسبها و شیرسرهای اطراف متکی است. بالای تیرها تخته کوبی است. قبر این دوتن سنگ نوشته ای ندارد.

حمام ۳ تاش

پهلوی مسجد چهارسوق در پنجشنبه بازار قدیم

در نوسازیهای زمان رضاخان از میان رفت.

مسجد چهارسوق

در چهارسوق در محله بازار

این مسجد در دوران صفویان ساخته شده و در سال ۱۲۱۱ ه. ق. به دست حاجی- حسین نامی تجدید بنا شده است. شامل حیاطی کوچک است. محرابه مسجد در طرف قبلی است. يك ستون آهنی در وسط بنای محرابه^{۹۶} است و فرسبی بر آن متکی است. سقف مسجد تیر کشی و لمبه کوبی است. کتیبه ای بر سنگ بردیوار غربی مسجد بود که

۹۴- مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۵۶ به نقل از شهر بابل ص ۵۲. در صفحات ۱۲۵ و ۱۲۶ و ۱۲۷ شهر بابل اطلاعاتی درباره حاج ملامحمد اشرفی آمده است. ۹۵- میرزا محمود رئیس ظاهراً در سال ۱۳۱۵ قمری فوت شده است. (شهر بابل ص ۱۳۰ و ۱۳۱) ۹۶- محرابه اصطلاح محلی و به معنی شبستان است.

در تعمیرات آن را برداشته و در دیوار جنوبی حیاط که دیوار اصلی محرابه است کار گذاشته‌اند. این ابیات بر آن حك شده است:

هوالباقی

بسم الله الرحمن الرحيم به نستعين

حاجی حسین آنکه بمیدان روزگار

دایم سمند طاعت پروردگار ساخت

آن نیکبخت پاك سیر کز ره کرم

در دهر هر دقیقه بسی بینوا نواخت

وان پاکباز کسو بحریف ضمیر خویش

نبرد محبت نبی و بوتسراب ساخت

بر خصم نفس سرکش اماره در جهان

تیغ خلاف خواهش او بیخلاف آخت

کرده ز نو بنای خویش آینده مدرسه [کذا]

الحق خجسته مدرسه بی نظیر ساخت

از آن چراغ خانه عقبای خود فروخت

وز آن لوای نیکی خود در جهان فراخت

زد سکه بر عمل خیر نام خویش

ابلیس را ببوته هم زین سبب گداخت

بهر تمام گشتن این نیک مدرسه

رفعت رقم نموده ز «حاجی حسین ساخت»

۱۲۱۱

مسجد چال - مسجد حاجی میرزا بابا

در محله چهار سوق بابل

حیاطی است که دوازده باب حجره در آن است و محرابه مسجد در ضلع جنوبی

حیاط است. بر سردر ورودی مسجد (عکس شماره ۱۰۸) این مطالب گچ بری شده است:

صانعه مشهدی استاد حاجی آقا

گشت مسجد همت علامه چون خلدبرین

هذه جنات عدن فادخلوها خالدین

فی سنة ۱۳۲۳

قائله و کاتبه شیخ محمد رضا متولی المسجد شریف آقا علی

کاروانسرای امین الملک

در کنار رود بابل

ناصرالدین شاه در سفرنامه خود درباره این کاروانسرا می نویسد:

کاروانسرائی که امین الملک مرحوم به حکم ما ساخته بود، در کنار

این رودخانه (بابل رود) واقع است. يك برج آن را طغیان آب خراب کرده،

جاهسای دیگرش هم تعمیر لازم دارد. قرار شد امین الملک مرتب نموده به

اتمام برساند. بعضی از تجار روسی در کاروانسرا منزل دارند که باساری و

بارفروش و شاهرود تجارت می کنند.^{۹۷}

کاروانسرای ملک

در محله بازار

کاروانسرای ملک را حاجی میرزا علینقی ملک التجار ساخت. این کاروانسرا

به شکل اصلی خود باقی است بیست و دو حجره در این کاروانسرا است که در حدود

پانزده در آنها با ارسیه‌های قدیمی برجای است. در طرف غرب کاروانسرا قسمتی پیش

آمده، بناهای این قسمت دو طبقه است. طبقه بالا هم با ارسیه‌های قدیمی باقی است. این

کاروانسرا ملکی است و سهام وقفی ندارد.

۹۷- سفرنامه ناصرالدین شاه (سال ۱۲۹۲ ه.ق.) به نقل از مازندران مهجوری ج ۲ ص ۱۸۶.

کاروانسرای معتمد
در محله چهارسوق بازار

کاروانسرای کوچکی است کنار خیابان امام امروز. دوازده در حجره دارد که بیشتر آنها نوسازی شده است. قسمتی از کاروانسرا که در ضلع شمالی قرار می‌گیرد دو طبقه است و شکل قدیمی را تا امروز حفظ کرده است. این قسمت از کاروانسرا یازده حجره در طبقه بالا و نه حجره در طبقه پایین دارد. مدخلهای جنوبی و شرقی جای دو حجره طبقه پایین را گرفته‌اند. تمام حجره‌های طبقه بالا و پایین این قسمت از کاروانسرای معتمد دارای پنجره‌های ارسی با قاب و آلت است.

سه دانگ این کاروانسرا وقف بر عزاداری حسین بن علی علیه السلام است و سه دانگ دیگر را آقایان حاجی سیدیحیی اوصیا، حاجی محمد ابراهیم خردمند، حاجی علی اکبر طهماسبی، غلامعلی جهانیان و حاجی محمدجعفر معتمد مالک هستند.

کاروانسرای حضرت
در محله چهارسوق بازار

کاروانسرای حضرت شامل دو قسمت است یک قسمت آن پاساژ مانند است که دو طرف آن دکان است. قسمت دیگر شامل خیاطی است که اطراف آن حجرات است قسمت شمالی آن دو طبقه است. قسمت پاساژ مانند نوسازی شده و دکانهای جدید جای حجره‌های قدیم را گرفته‌اند و قسمت خیاط هم تبدیل به چوب‌فروشی شده است. سه تن از تاجران قدیمی هر یک دو دانگ از کاروانسرا را وقف عزاداری حسین بن علی کرده‌اند. نامهای ایشان از این قرار است: حاجی محمد اسماعیل سعیدی، حاجی ملا آقاجان، حاجی ملا عبدالکریم.

کاروانسرای سه راه چال
در محله چهارسوق بازار

تمام کاروانسرا شکل اصلی خود را از دست داده و فروشگاه آهن شده است عایدات این کاروانسرا وقف روشنائی مرقد مطهر حضرت امیر مؤمنان است و وقف

آن معروف به «وقف قرآن» است.

کاروانسرای قیصریه
در محله چهارسوق بازار

وضع قدیمی کاروانسرا، جز در قسمت جنوبی، باقی به هم خورده است. در قسمت جنوبی هنوز ارسیهای قاب و آلت دار قدیمی بر جای است. مقداری از سهام این کاروانسرا ملکی است. احمد آقای اوصیا یک دانگ و مرحوم صادق شهیدزاده سهمی و محمد رضا راشدی نیز سهمی مالک هستند باقی عایدات آن وقف عزاداری حضرت سیدالشهدا حسین بن علی علیه السلام است.

کاروانسرای حاج محمدحسن
در محله بازار

شامل حیاطی کوچک و ده در حجره است.

کاروانسرای ارس

شامل دوازده حجره تحتانی و شش حجره فوقانی. طرف جنوبی آن دو طبقه است. مال بندی در طرف شمال دارد.

کاروانسرای حاجی علیرضای بلورچی
در محله بازار اول خیابان شهدا

شامل حیاطی مستطیل شکل و دوازده حجره فوقانی و دوازده حجره تحتانی است.

کاروانسرای لعلی
در خیابان بیسرتکیه جنب مسجد

این کاروانسرا در خط کمر بندی افتاد و تقریباً از میان رفت فقط دو در حجره از انتهای کاروانسرا بر جای است.

کاروانسرای حاجی علی اکبر سبزه‌علیان
در بازارشهدا

طرف شرق و غرب این کاروانسرا دو طبقه است. طبقه شرقی هفت درحجره و غربی شش درحجره دارد. زیر این دو طبقه مال‌بند است و طرف قبلی آن انبار بارانداز قدیمی است.

کاروانسرای شهگیری
در سه راه مسجد جامع

شامل حیاطی است چهار گوشه که چهار طرف آن حجره‌های يك طبقه است. مجموع حجره‌های دور به ۳۲ دربالغ است. قسمت وسط این حیاط نیز در چهار جهت حجره‌های يك طبقه دارد و مجموع آنها به دوازده حجره می‌رسد.

کاروانسرای حاجی محمد علی ایمانی
در سبزه میدان

شامل فضائی است که پانزده درحجره يك طبقه دارد و فضای مال‌بند آن تبدیل به مغازه‌های جدید شده است.

کاروانسرای حاجی کریم کریمی الاشتی
در محله چهارسوق بازار

از میان رفته است و اثری از آن برقرار نیست.

کاروانسرای حاجی طالبیان
در محله اوچابن

سه دانگ از عایدات این کاروانسرا وقف بر عزاداری حسین بن علی علیه السلام است و يك دانگ و نیم آن را مرحوم سید نعمت الله تهرانی و يك دانگ و نیم دیگر حاجی محمد تقی طالبیان مالك هستند. امروز این کاروانسرا طرح اصلی خود را از دست داده و مرکز فروش آهن شده است.

کاروانسرای مفتخر الممالک

سراسر نوسازی شده و آثاری از قدیم در آن نیست. این کاروانسرا در خیابان شهریارپور جدیدالتأسیس افتاده است. تمام عایدات آن وقف بر عزاداری حضرت سیدالشهدا حسین بن علی است.

کاروانسرای دقیق
در سنگ پل

از حالت کاروانسرا بیرون آمده بناهای آن را خراب کرده‌اند و تبدیل به اراضی بیاض کرده و در معرض فروش قرار داده‌اند.

مسجد و مدرسه میرزا شفیع صدراعظم

پشت مسجد چهارسوق در محله پنجشنبه بازار قدیم بارفروش

ناصرالدین شاه در سفرنامه خود می‌نویسد:

از بناهای خوب که امروز دیدم مدرسه میرزا شفیع صدراعظم

مرحوم است.^{۹۸}

محمد حسن خان اعتماد السلطنه نیز از این مدرسه یاد کرده است.^{۹۹}

ملگنوف نیز از این مسجد به نام «مسجد صدر» یاد کرده است.^{۱۰۰}

خانم حسین زاده می‌نویسد:

میرزا محمد شفیع به عمران و آبادی بارفروش توجه بسیار داشت. مدارس و مساجد و تکایا را تعمیر کرد و به خرج خود مدرسه‌ای ساخت که به مدرسه صدراعظم معروف است.

مسجدی نیز متصل به این مدرسه است. این دو بنا در سال ۱۲۲۱ ساخته شده‌اند. پس از اتمام، دهکده نقیب‌دشت را که میان راه علی آباد به بارفروش (بابل) است و

۹۸- سفرنامه مازندران سال ۱۲۹۲ ه. ق. به نقل از تاریخ مازندران مهجوری ج ۲ ص ۱۹۳.

۹۹- مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۵۵. ۱۰۰- متن روسی ملگنوف صفحات ۱۳۲-۱۶۲.

در باره مازندران است.

مزرعه خشک شوار و املاک دیگری را وقف این مدرسه کرده است. نام امروزی آن مدرسه صدر است.^{۱۱}

وضع کنونی مدرسه صدر:

در محله پنجشنبه بازار سابق بارفروش، پشت چهارسوق قدیم، مدرسه بزرگ و آباد صدر است. درازای حیاط مدرسه چهل و پهنای آن سی متر است. بنای مدرسه دو طبقه است (عکس شماره ۱۰۹). در ضلع جنوبی مدرس و در ضلع شمالی مدخل است که بالای هشتی آن ۵ اتاق بزرگ به نام «عرش» است که فعلاً کتابخانه مدرسه است (عکس شماره ۱۱۰).

جوانی سی و اندساله به نام «رضا متولی» خود را متولی مدرسه صدر معرفی می کرد و نسبت خود را بدین ترتیب به میرزا محمد شفیع صدر اعظم می رساند:

رضا متولی پسر میرزا محمد علی پسر میرزا هدایت پسر میرزا نصرالله پسر میرزا محمد شفیع.

تا جائیکه اطلاع داریم میرزا محمد شفیع صدر اعظم بلاعقب بوده است و فرزندی به نام میرزا نصرالله نداشته تا متولی امروز جانشین ایشان باشد. پدران آقای رضا متولی به نامهای میرزا حسن و میرزا محمد علی مشهور بوده اند. اما میرزا محمد علی از نوکرهای میرزا محمد جان علامه بود. میرزا محمد جان از حاکم بند پی که تولیت مدرسه صدر زیر نظر او بود و تعیین خادم و مؤذن و سایر امور مدرسه با نظر او اداره می شد، خواست تا میرزا محمد علی را خادم مدرسه تعیین کند و حاکم هم چنین کرد. اگر در شروط وقفنامه سمت خادم ارثی تعیین شده باشد. رضا متولی می تواند خادم باشد نه متولی.

رضا متولی رونوشت وقفنامه مدرسه را در دست داشت که با اصرار تمام چند سطری از مقدمه و سطر آخر آن را که تاریخ وقف است رونویس کردیم. اما شروط وقف را که مسلماً شرطی از آن درباره تولیت بود نگذاشتند رونویس شود. و اظهار

کردند مسائل شخصی و فردی است. در صورتیکه موقوفات میرزا محمد شفیع وقف عام بود و مسائل شخصی و فردی نباید در آنها آمده باشد. مطالب وقفنامه از قرار زیر است.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل الوقف وسيلة لنيل السعادة و الارض بساطاً لوقف العباد بالعبادة خالق النور في النور و منزل النور على الطور الواقف على ما يخفى الصدور و الصلوة والسلام على شفيع المذنبين و حجة الله على الخلق اجمعين سيد الانبياء و السبب ايجاد ارض و السماء و على وصيه و ابن عمه المخصوص بمواخاته ليوم الاخاء و هو بمنزلة هارون من موسى و المشكور سميه في هل اتى وصل عليهما الائمة الهدى و مصابيح الدجى و اعلام التقى و كهوف الورا صلوة الله و سلامه عليه و عليهم الى يوم الجزا اما بعد چون جناب مجدت و مناعت و جلالت مآب عظمت و حشمت و نالت اكتساب و وزارت و فخامت و بسالت انتساب مؤسس اساس نصفت و احسان بانی مبانی بر و امتنان متمم مهام الانام بالراي الصائب ناظم امور جمهور الخاص و العام بالفكر الثاقب و زير ارسطو تدبير ملك آرای و مشير مشتري نظير نكورای اعتماد الدوله البهيه السلطانية و اعتضاد السلطنة العلية الخاقانية دستور معدلت دستور مكرم صدر اعظم ديوان قضا نشان قدر توأم میرزا محمد شفیع شيد الله بنیان دولته که همواره همت بتشييد مبانی جنات مصروف و تعمير مساجد و مدارس و ابنيه خيريه همچو مهمات ملكت و مملكت برأى سعادت آئينش موقوف در اكثرى از بلاد و امصار از معماری رأی سعادت اقتضایش بناهایی سپهر آسا که هر يك مصدوقه اصلها ثابت و فرعها في السما است آشكار و عيان از جمله آنها مدرسه محموديه در طهران و مدرسه صدر آباد واقعه در دارالخلافة طهران است که از غایت صفا و حجرات چون غرفات جنات مصداق و مقام ربه جنتان است و در صحن دلگشاشان از جداول كوثر نشان نمودار فيها عينان تجريان و من دونهما جنتان و مسجد جامع و مدرسه آصفيه واقعه در بارفروش مازندرانست که هر که حياض و انهار عنبر شميم چون سلسبيل و

تسليم آنها ببنده گويد فيها عينان نضاحتان لهذا مدرسه مبارکه آصفيه که باغرات متينه سمانی است ذات ابراج و سلسال درياچه اش را اگر با فرات ودجله بمقياس مذاق سنجی هذا عذب فرات و هذا ملح اجاج فضای سرایش چون ساحت مینو نشاط - بخش هرشيخ و شابست و حجراتش مرطلاب ذوالعلوم و الاطياب را جناب عدن مفتحة لهم الابواب. اگر از مساجدس که مساجد اربعه را خامس آمد وضعی خواهند مسجداسس علی التقوی و آرمیدگان زوایایش که چون مهر روشن است که خورشیدش عنكبوت زوایای روزن است در آن بیتون لر بهم سجداً و قیاما از شمسۀ ایوان مدرسش مهرانور چون از روی قمر مستنیر و باکریاس اونهمین سپهر که برترین اساس است سرهمسری بودی اگر چون او مزین بدی بزینتهای دلپذیر طیلسان دارچرخ برای استفادات درجوار جدارش جائی جدید جسته و درجدیرش تازه نهالی از نارنج و ترنج که فلك البروج از غیرتشان برنج است رسته چون از معماری رأی رزینش همو کارلشکر و کشور ساخته و چون مهمام جمهور خاص و عام پرداخته آمد خالصاً لوجه الله و طلباً لمرضاته وقف مؤید نموده اند بر طالبان علم دین و خوانندگان کتب ایمان و یقین که در حجرات آن بمفاد و هم فی الغرفات آمنون منزل گزین و بتحصيل علم و دانش با فراغت و آسایش قرین گردند بشروطی چند که مرقوم می گردد (آقای رضا متولی قسمتی از وقفنامه را که ظاهراً به منافع ایشان لطمه می زد اجازه رونویس ندادند).

وكان ذلك في اواسط العشر الاخر من شهر ذي قعدة الحرام سنة ست وعشرين و مأتان بعد الف من الهجرة النبويه المصطفويه عليه و على آله آلاف الثناء و التحية . ۱۲۲۶

متولی کنونی دهکده خشکه رو آر و چند باب دکانهای اطراف مدرسه را جزء رقبات موقوفات مدرسه معرفی کرد.

مسجد زرگر محله

در خیابان چراغ برق قدیم در زرگر محله

حیاطی است که طرف قبلی آن محرابه مسجد است (عکس شماره ۱۱۱) . سه فیلیا در وسط محرابه است که فرسبها بر آنها متکی است. دورتادور سقف يك چکش گردان، سقف تیرکشی و تخته کوبی است. محرابی کاشی کاری دارد. بر بالای محراب عبارات است :

ان الله والملائکته یصلون علی النبی یا ایها الذین آمنوا صلوا علیه

وسلموا تسلیما ۱۳۱۶ مهدی

باقی قسمتهای کاشی کاری مناظری از خانه های مسکونی و بل و رودخانه و گل و بوته و مرغ است . بردست راست و چپ و محراب کتیبه ای بر کاشی باخط نستعلیق بدین شرح نوشته شده است:

ابیاتی که بردست راست محراب است:

هو الله تعالی

حبذی توفیقت ای بانی که خوش آراستی

آن مکانی را که از حق در ارادت خواستی

مدرس و محراب و مسجد هر سه کاینجا ساختی

جسای ذکر ساکنان عسالم بالاستی

سجده گاه اهل اسلام است این عالی بنا

زیبیدار گوید کسی کاین با جان همتاستی

این مکان پاك کاندر رتبه بیت المقدس است

معبد موسی محل طاعت عیسی استی

سرنهد بر سجده گر عاصی در این دارالامان

ایمن از عصیان خود در محشر کبراستی

مسجد الاقصی اگر خواهد کسی بیند بچشم
گویاید کاین نشان مسجد الاقصی استی
ابیاتی که بردست چپ محراب نوشته شده است:

شأنه العزیز

عروة الوثقی هران جوید بدین بیت الشرف
باگذارد کزسرایش عروة الوثقی استی
مرکز غبرا خندا را بیت معموری نبود
بیت معمور است کاین در مرکز غبراستی
جای تسبیح است و تهلیل است آری این بنا
کعبه ثانی است کاین اینجا و آن بطحاستی
یادگار خویش خواهد هر که بعد خویشتن
سیدالسادات از من یادگارت نحواستی
خواستی تاریخ مسجد کت بماند جاودان
جاودان مانی که این تاریخ بس زیباستی
طبع ناظم از پی تاریخ مسجد خوش سرود
نیک مسجد این بنا یا جنت الماواستی

۱۳۱۴

عباراتی که در داخل محراب بر کاشی نوشته شده است:

یا قاضی الحاجات [دوبار] بانی آن جناب مستطاب سلافة السادات
الاعز آقای حاجی سید حسن تاجر بارفروشی ساعی عالیجناب خیر الحاج
حاج عباس قمی فی بانزدهم شهر جمادی الثانی ۱۳۱۶ یا قاضی الحاجات [دوبار].

تکیه زرگر محله

در میدان زرگر محله

بنای تکیه قدیمی و در سمت غرب میدان است . شامل ایوانی است که پنج

ستون چوبین چهارسو در جلو آن است و دو اطاق در دو طرف بناست بر تخته‌های
سقف بنا نقاشی و گل اندازی و شکل جانوران است. گلدسته‌ای بر طرف دست راست
بناست اگر روبه بنا ایستاده باشیم. اطاقهای دیگر تکیه دکان نجاری شده است.

بر زیر سرنال تکیه عبارات زیر است:

عمل نجاری مال استاد سعید پازواری ، حاجی آقا محمد و
حاجی ابراهیم و کربلائی آقا جان و اغفر لهم ولو الیهیم جمیعاً . عمل نقاشی
مال استاد آقا بزرگ و محمد ابراهیم ولد مرحوم حاجی اسماعیل .

مرقد بی بی آسیه خاتون

در محله چراغ برق قدیم

بنای این مرقد در خیابان افتاد و یکسره از میان رفت . قبر بی بی آسیه خاتون
کنار هلال میدان نزدیک نرده، پهلوی درخت نارنج باقی است و شبها شمعی بر آن
می افروزند.

مسجد مولانا

دور زرگر محله بارفروش (بابل)

این مسجد را سید حسن مولانای تاجر ساخته است . حیاطی کوچک دارد
که چند اصله درخت مرکبات در آن است. در یک طرف حیاط اطاقی برای خادم
مسجد ساخته‌اند . ضلع شمالی حیاط محرابه مسجد است . دوقلبا وسط بنای
محرابه است . سقف تیرکشی و تخته کوبی است . بام مسجد سفالپوش است.

حمام میرزا یوسف

در محله سرحمام بارفروش (بابل)

سربینه و رختکن عظیم این حمام تا امروز باقی است . نگارنده سربینه‌ای
به این عظمت در حاشیه دریای خزر ندیده است . این سربینه بنائی است هشت
ضلعی دوه دو برابر . چهار صفه در چهار ضلع بزرگ و چهار صفه در اضلاع کوچکتر
است که جلو یک در آن را امروز چیده‌اند . دهانه صفه‌ها هر کدام سه متر و در سه

طرف آنها سکوئی به پهنای يك متر است . قطره‌هشت ضلعی وسط هشت متر تمام و بلندی مدور آن بیش از ده متر است (عکس شماره ۱۱۲) بر اثر کشیدن آب زیاد از چاه قدیمی لبه زمین حرکت کرده و با آب بیرون آمده فضای زیر بنیاد حمام را خالی کرده و يك طاق صاف شکست برداشته است . گرمخانه قدیمی را تبدیل به حمامهای فردی جداگانه کرده اند. از بینة قدیمی هیچگونه استفاده نمی‌شد و محل لوازم اضافی حمام شده بود . پهلوی دوسر در قدیمی حمام که به دو کوچه مجاور بوده است دو کتیبه بر سنگ مرمر بدین شرح است:

بر کتیبه اول که به درازای ۷۵ و پهنای ۴۵ سانتیمتر است (عکس شماره ۱۱۳)

ابیات زیر حک شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

بعهد خسرو خورشید چتر عرش سریر

که هست نه فلك اورا نمونه ز خيام

سپهر فتح و ظفر شاه دهر فتحعلی

که خواند خطبة شاهنشاهی چرخ بنام

جناب آصف ایام میرزا یوسف

که شد به بندگی شاه شهرة ایام

بشهر دلکش عشرت سرشت بال فروش^{۱۰۲}

که رشک برده باو ملک مصر و خطة شام

ز روی صدق و صفاریخت طرح حمامی

که آفتاب و مه آنجا بود چو طشت و چو جام

پسند طبع خواص و عوام جائی ساخت

برای عشرت خاص و برای راحت عام

۱۰۲- نخستین باری است که نام شهر بارفروش را بالام ضبط کرده اند.

گر این مکان مشرف بهشت نیست چرا
کنند جلوه در او حوریان سیم اندام
نمود نصف از آن وقف سیدالشهدا
که صرف تعزیت او کنند در هر عام
بوقف نصف دگروا گذاشت بر اولاد
که تا قیام قیامت بماند از وی نام
چو شد تمام رهی گفت بهر تاریخش
فزود رتبه بمازندران ازین حمام^{۱۰۳}

۱۲۱۶

بر کتیبه دوم که به درازای ۸۹ و پهنای ۴۰/۵ سانتیمتر است (عکس شماره ۱۱۴)

ابیات زیر حک شده است:

هو الواقف علی الضمایر

بعهد دولت فتحعلی شه خسرو عادل

که مولای موالی آمد و فخر معالی شد

ملك قدری که در خوف ملك شد... کش

مثال روح معصومی که در جسم مثالی شد

جلال الملك والمله جمال السدين والدوله

که حق از جمال اوعیان نور جلالی شد^{۱۰۴}

بامید کف گوهر فشان و دست در پاشش

حجر در کان گهر گشت و مطردریم لثالی شد

بسایل بسکه گوهر بار شد دست در بارش

ز گوهر کان تهی آمد ز لوء بحر خالی شد

۱۰۳- ماده تاریخ با سال ۱۲۱۶ می‌خواند و برابر است . ۱۰۴- ظاهراً: که از نور

جمال اوعیان نور جلالی شد .

پی نذر دوام دولت شه میرزا یوسف
 برین حمام بانی از ره نیکو خصلی شد
 هم از او بر حسین بن علی شد وقف جاویدان
 بخلقی از کرم سرمایه فرخنده حالی شد
 پیداش ارادت هم از آن دارای دریا دل
 چنان در مرتبت والا و در آفاق والی شد
 که ناهیدش قدم پیوسته در جرگ جوارى زد
 که بهرامش عیان همواره در سلك موالی شد
 ز بس بانی بنا شد سقف و پرتو بخش کلجامش
 شهپرو مهر رازان سقف و آن کلجام خالی شد
 غلط گفتم خجل گردون از آن سقف رفیع آمد
 خطا کردم سیه خورشید از آن کلجام خالی شد
 چو کام ازدهای موسوی شد گلخنش ز آتش
 و یا چون سینۀ فرعون از آشفته حالی شد
 بنام ایزد چنان آمد بسوخت عرصۀ صحنش
 که آن را قیروان تا قیروان حد و حوالی شد
 تعالی الله درون چاهی عیان از بهر آب آمد
 که هفت اختر سحابش گشت و نه گردون دوالی شد
 ز رفعت طایر اندیشه کسرد اندیشه بسامش
 ز اول مایه آن شرمسار از سست مالی شد
 ز قمر چاه و اوج بسام آن کامد خرد حیران
 اعالی چون اسافل گشت و سافل چون اعالی شد
 ز هر فواره حوضش که دایم درفشان بادا
 بدامان فلك هر دم نشاری از لآلی شد

[شکستگی و فرسودگی]. ان گفتا

جهانی پاک از آرایش از این حمام عالی شده^{۱۰۵}

مدرسه و مسجد کاظم بیک

در میدان محله سرحمام بارفروش (بابل)

این مدرسه و مسجد به سال ۱۰۹۲ توسط حاج کاظم بیگ ساخته شد. بعد اُپس
 او آقا محمد رضا در سال ۱۱۰۱ و مولانا میر نظام الدین محمد در سال ۱۱۶۹ آن را تعمیر
 کرده اند. ۱۰۶

مسجد کاظم بیک شامل حیاطی بزرگ مربع شکل است. در دو طرف شرقی و
 غربی حیاط ایوانهایی است که جلو هر یک هشت فیلباست. سقف این دو ایوان تیر-
 کشی و بام آنها سفالپوش است. ضلع شمالی حیاط در ورودی و اطاق نشمین خادم
 است. محرابه مسجد طرف قبلی است. بنای محرابه به سه قسمت اصلی تقسیم می شود.
 قسمت وسط بزرگتر و زیر گنبد اصلی است. چهار طاق جناغی بر چهار فیلبای وسط زده
 و گنبدی بر این چهار طاق اصلی ساخته اند. یکی از این طاقها بالای محراب و طاقی
 بالای در ورودی و دو طاق دیگر در دو طرف شرقی و غربی مسجد است که به زیر دو گنبد
 طرفین گنبد اصلی می رود. سمت چپ و راست محراب دو پنجره است که پشت آنها
 دیوار است و به جایی راه ندارد. طرف غرب مسجد محلی است که جلو آن را با چوب
 شبکه بندی کرده و پشت آن محلی برای زنان است. طرف شرقی مسجد اطاقی است که
 مقبره دوسه تن از علما است. منبری چوبین پرکار در زیر گنبد اصلی است (عکس
 شماره ۱۱۵). بر بالای دو طرف محراب دو سنگ است. بر سنگ دست راست این
 ابیات با خط نستعلیق حک شده است:

۱۰۵- این ماده تاریخ معادل ۱۰۱۴ است که با ماده تاریخ قبلی که معادل ۱۲۱۸ است ۲۰۲
 سال اختلاف دارد. ۱۰۶- تاریخ طبرستان بزرگ ج ۲ ص ۴۳.

هو

لا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم

قصر خیر را بانی کاخ جود را معمار

قبله هنرمندان کعبه نکوکاران

ملك عقل را حاکم شهر شرع را رونق^{۱۰۷}نور بخش هفت انجم شمع بزم را ایوان^{۱۰۸}

صبح گلشن دولت مهر مشرق قاجار

گلبن حلاوت را رنگ و بو محمد خان^{۱۰۹}

با دل صفا پرور طرح مسجدی افکند

کز شکوه او شد تنگ راه جلوه بر کیوان^{۱۱۰}

معبدی که هر طاقش جفت گنبد گردون

مسجدی که محرابش رشک...^{۱۱۱}کرد امر سرکاری برد و صافدل تفویض^{۱۱۲}

هر یکی گل دیگسر در حدیقه احسان

فخر صدر دینداری زبده شیخ اسلامی

کز قدش برازنده گشت خلعت ایسمان

گلشن قضا پرور خاصه قاضی عسکر

کز نسیم خلق او گل شگفت در بستان

شد چو این بنا بر پا از توجه بسانی

سر بر آسمان کردن گشت خلق را آسان

۱۰۷- ملك وعقل را حاکم شهر شرع را رونق (سفرنامه مازندران و استرآباد را بینو ص ۴۱۴ و ۱۵ع).
 ۱۰۸- شمع بزم برایوان (سفرنامه مازندران و استرآباد را بینو ص ۱۴ع).
 ۱۰۹- نیک بومحمدخان (سفرنامه مازندران و استرآباد را بینو ص ۱۴ و ۱۵ع).
 ۱۱۰- نیک راه خیر بر کیوان (سفرنامه مازندران و استرآباد را بینو ص ۱۵ع و ۱۶ع و ۱۷ع).
 ۱۱۱- رشک اذفری خویان (سفرنامه مازندران و استرآباد را بینو ص ۱۵ع و ۱۶ع و ۱۷ع).
 ۱۱۲- بروصاف خان تفویض (سفرنامه مازندران و استرآباد را بینو ص ۱۵ع و ۱۶ع و ۱۷ع).

وسعتش از آن افزون کش جهان توان گفتن

رفعتش ارآن برترکش نهم فلك بتوان

شد قیام هر طاعت از ستون او قایم

شد تمام ز ارکانش هر نماز را ارکان

بسکه معرفت خیز است خالك آن بهشت امن

بسکه طاعت انگیز است صحن آن فلك سامان

از هوای صحن او تربیت اگر باید

سجده باز می آرد نخل قامت جانان

چون ز عقل کل طوفان خواست سال تاریخش

گفت قبله آفاق مسجد محمد خان^{۱۱۳}

۱۱۶۹

برسنگ دست چپ این ابیات با خط نستعلیق حك شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

سپهر جاه و جلال آفتاب مشرق جود

طراوت چمن دولت جهانبانی

چراغ انجمن دودمان قاسم خان

بچرخ حشمت قاجار مهر نورانی

طراز مسند فرماندهی محمدخان

که حکم او بقضا داده خط فرمانی

نمونه ز محیط سخاوتش عمان

کفی ز ابر عطایش سحاب نیسانی

یگانه که شد از یمن عدل او معمور

بسان خانه دل کعبه مسلمانی

۱۱۳- ماده تاریخ با سال ۱۱۶۹ می خواند و برابر است .

زروی صدق و صفا طرح مسجدی افکند
 که گشته مطلع انوار فیض سبحانی
 زهی اساس که باشد ز عرش سامانی
 نخست پایه او بارگاه کیسانی
 بروی چرخ بود نقش سجده بر کوکب
 ز بسکه سوده بر این آستانه پیشانی
 برای کسب شرف خازن انداز فردوس
 درین حرم کند از روی شوق دربانی
 خلیل وار بسر کاریش دو والا قدر
 شدند مظهر آثار فیض ربانی
 سمی خامس آل عبا کزیشان یافت
 مثال جان بتن احکام شرع بنیانی
 بهار گلشن ایمان شیخ الاسلامی
 ضیا شمسه ایوان میرمشاقی [کذا]
 فروغ انجمن عقل قاضی عسکر
 که شمه ایست ز وصفش کمال انسانی
 تمام گشت چو این بارگاه عرش اساس
 ز لطف حضرت معبود و همت بانی
 نوشت خامه اقدس بسال تاریخش

زهی بنا که شد از یمن کعبه ثانی ۱۱۴

سنگی بر سر در مسجد کاظم بیگک بوده است که این ابیات بر آن حک بوده است :
 محمد خان آن سرور نیکبخت
 کزو یافت امر حکومت نظام

۱۱۴- این ماده تاریخ برابری ۱۱۷۰ هجری قمری است . ظاهراً يك سالی بنای مسجد طول کشیده است والله اعلم .

همان مظهر عز و شان و شرف
 که شد حامی شرع خیر الانام
 چو نوشیروان شد باو عدل ختم
 چو حاتم باو گشت همت تمام
 برآمد ز فیض سحاب عطاش
 نهال امید خواص و عوام
 نموده بنائی که در وصف آن
 خرد خوانده ثانی بیت الحرام
 ز اقبال بانی و الطاف حق
 چه از ملک و دین یافت عز تمام
 خرد بر حسین گفت و تاریخ شد
 شود ثانی کعبه حق بنام
 از این سنگ امروز نشانی نیست . اشعار آن از روی عکس این کتیبه در شهر بابل ص
 ۱۴۰ خوانده شد . ۱۱۵

مقبره متصل به بنای مسجد کاظم بیک

در ضلع غربی محرابه مسجد کاظم بیک دو پنجره ارسی بزرگ است که به اطاقی
 گشوده می شود . در این اطاق که در ورودی از حیاط نیز دارد ، مرقد ملا محمد حمزه
 و فرزندش شیخ محمد حسن و مرقد آق شیخعلی شریعتمدار و مرقد شیخ محمد حسن
 شریعتمدار است . دو مرقد بدین شرح سنگ قبر دارند :

وفات مرحوم مغفور خلد آشیان جنت مکان جناب محقق العلما

آخند شیخ محمد حسن شریعتمدار بتاريخ یازدهم شهر رمضان المبارک

سنه ۱۳۱۹

بر سنگ قبر دیگر عبارات زبر است :

آرامگاه مرحوم مغفور خلد مقام حجة الاسلام آقای آق شیخعلی

شریعتمدار که در تاریخ پنجم محرم هزار و سیصد و چهل و پنج ۱۳۴۵ قمری

بر حمت ایزدی پیوست .

مسجد کاظم بیک دارای سردر دیگری در کوچه باقر ناظر است که بالای آن نیز کتیبه ای

بر سنگ آهکی سفید کننده شده است . بالای آن حدیث : انا مدینه العلم و علی بابها

۱۱۵- این کتیبه با اختلافاتی در سفرنامه مازندران و آسترآباد رایینو ص ۱۴ ع ۱۵ ع

آمده است .

انا مدینة العلم وعلی بابها

حك شده است و ذیل آن نه بیت شعر در وصف محمدخان و مسجد کاظم بیگک کنده شده است که به علت فرسودگی خوانده نشد.

خانم حسین زاده درباره مسجد کاظم بیگک مطالب زیر را نوشته است:

حاجی کاظم بیگ در حدود سال ۱۰۹۲ مسجد کاظم بیگ را دربار-

فروش بنا نهاد. خانواده کاظم بیگی منتسب به او هستند.^{۱۱۶}

مولانا میر نظام الدین محمد، بانی تعمیر مسجد کاظم بیگک در

سال ۱۱۶۹ است و قبر او در پادشاه امیر بندپی است.^{۱۱۷}

پسر کاظم بیگک، آقا محمد رضا در سال ۱۱۰۱ این مسجد را مرمت

کرد دو کتیبه بر سنگ بر دیوار این مسجد است ماده تاریخ تعمیر آن

است.^{۱۱۸}

این مسجد در سال ۱۳۴۲ شمسی توسط متولی آن آقای محمد

جعفر کاظم بیگی تحت تعمیر قرار گرفت و سردر ورودی شمالی را از نو

ساخت. بر دیوار این مسجد کتیبه زیر است:

محمدخان آن سرور نیکبخت کزو یافت امر حکومت نظام

[پنج بیت از این قطعه به طور ناقص و آشفته در این کتاب آمده است]

در بالای محراب دو کتیبه پهلوی هم است. کتیبه سمت راست

چهارده بیت و سمت چپ پانزده بیت است.

در بسالای این دو کتیبه نزدیک سقف سه کتیبه چوبی در عرض

یکدیگر است.^{۱۱۹}

در این مسجد سه کتیبه سنگی دیگر نیز وجود دارد. یکی بر بالای

در ورودی جنوب مسجد (طرف کوچه باقر ناظر) و اشعاری درباره محمد-

خان بانی تعمیر است.

۱۱۶- شهر بابل ص ۴۹. ۱۱۷- شهر بابل ص ۵۰. ۱۱۸- شهر بابل ص ۵۸.

۱۱۹- از این کتیبه‌های چوبین امروز اثری بر جای نیست.

دو کتیبه دیگر بر سطح سکوها ی سنگی دو طرف در شمالی بود. در تعمیر

اخیر سکوها از جای خود حرکت داده شده و به کناری افتاده است. بر یکی

از این دو سنگ هفت بیت حک شده است که به علت سائیدگی زیاد حتی

یک بیت آن به طور کامل قابل خواندن نیست. پاره‌ای از بیت اول بدین

ترتیب است:

... بخت جهان ای قبله اسلام کز رفعت

شد دلیل لامکان از عالم امکان

سنگ دیگر از مرمر و سنگ قبر است این عبارات بر آن حک شده است:

فخر جهان نسا خانم بنت مرحوم ملا شیر محمد صفر المظفر سنه

۱۲۰۱. ۱۲۰

ملگنوف^{۱۲۱} و مهجوری^{۱۲۲} از مسجد کاظم بیگک یاد کرده‌اند.

تکیه و مسجد مراد بیگ^{۱۲۳}

در محله مراد بیگک بارفروش

این مسجد و تکیه امروز به نام مسجد و تکیه پیر علم معروف شده است و مابعداً

در جای خود به شرح آن خواهیم پرداخت.

مقبره بیگانیها

در میدان محله سرحمام بارفروش (بابل)

نزدیک مسجد کاظم بیگک و تقریباً متصل به آن در حیاطی کوچک مقبره و مسجد

و مدرسه ایست. مقبره بیگانیها شامل سه در اطاق است که در آنها اشخاص مختلف از

زن و مرد به خاک سپرده شده‌اند. بر مدخل اطاق میانین اشعار زیر را با قلم بر کاغذی

نوشته و بر دیوار نصب کرده و روی آن را شیشه گرفته بودند:

۱۲۰- شهر بابل ص ۱۳۸ و ۱۳۹. ۱۲۱- متن روسی ملگنوف ص ۱۳۲-۱۶۲ در

باره مازندران است. ۱۲۲- تاریخ مازندران ج ۲ ص ۳۴۷. ۱۲۳- مراد بیگک

برادر کاظم بیگک بانی مدرسه و مسجد کاظم بیگک است.

کل من علیها فان

این دو تن خوابیده در یکجا برادر خواهرند
هر دو ناکامند و از یک باب و از یک مادرند
سی و سه ساله محمد سی و هفت ساله بتول
هر دو از نسل بتول و زاده پیغمبرند
سید عبدالله بیگائی بود نام پدر
هر دو بیگائی لقب از دودمان اطهرند
اولی در ماه خرداد و دوم اردیبهشت
چشم بسته مرتحل زین نشئه دوز پرورند
حیف اندر نوبهار عمر با صد آرزو
آرمیده زیر گل اندر پناه داورند
سال تاریخ وفات هر دو در یکسال نیست
گرچه اکنون خفته با هم مونس یکدیگرند
سوخت از داغ برادر خواهر او چند سال
آگهند از حال او آنانکه بینی خواهرند
شد محمد در هزار و سیصد و بیست از جهان
هشت سال بعد خواهر حال در یک مقبرند
سائل یک فاتحه از مؤمنین و مؤمنان
مستحق رحمت و لطف خدای اکبرند
در اطاق دیگر سنگ قبر نفیسه سادات بیگائی است که در ۲۰ صفر ۱۳۲۷ فوت شده است.

مدرسه سقا باشی

طبقه بالای مقبره بیگائیها اطاقهای چوبین است که روزی طلبه نشین بوده است
و فعلا نیمه مخروبه است. این قسمت بنا به نام مدرسه سقا باشی است.

مسجد حاج خان بیگ

در میدان سرحمام بارفروش

در حیاط مقبره بیگائیها روبروی حجرات مقبره، مسجدی کوچک و ناچیزی
است که به نام مسجد حاج خان بیگ شهرت دارد.

مدرسه قدیمی باقر ناظر

در محله سرحمام بارفروش (بابل)

این مدرسه قدیمی را در سال ۱۳۱۹ شمسی خراب کردند و به جای آن دبستان
صعدی امروز را ساخته اند. مدرسه باقر ناظر به نام مدرسه قاضی نیز معروف بوده است.

تکیه باقر ناظر

در محله سرحمام بابل در گذر باقر ناظر

این تکیه امروز برجای است. تکیه ایست کوچک و ناچیز و آثار تاریخی ندارد.

سید زین العابدین

در وسط میدان محله پنجشنبه بازار جدید

بنای اصلی شامل دو اطاق است که یکی اطاق مقبره و دیگری اطاق نشیمن
خادم است. قبر سید زین العابدین در حدود ۱۲۰ سانتیمتر از سطح اطاق مقبره بالاتر
است و تمام سفید کاری شده است. ضریح چوبینی قبر را پوشانده است.
سقف بنا دارای دو رده شیر سر است. لبه بام یک پشته و بام سفالپوش است.
تنها اثر قابل ذکر در مقبره سید زین العابدین، در کنده کاری است که میان دو اطاق
قرار دارد. بر بالای این در از طرف اطاق مسکونی خادم نوشته شده است:

جنات عدن مفتحة لهم الابواب ۱۳۱۳

بر بالای در ورودی جنوبی بقعه گچ بری زمینه قرمز است که این کلمات بر آن خوانده
می شود:

الله و محمد و علی فاطمه حسن و حسین ۱۳۱۲

بر بالای در ورودی دیگر:

بسم الله الرحمن الرحيم

یا علی ادرکنی [با خط عکس] ۱۳۱۲

زیارتنامه کوچکی بر روی ضریح است که تاریخ ۱۳۱۸ بر آن دیده می شود. قبل از سال ۱۳۱۲ این بنا قبر مختصری بود. در این تاریخ حاج میرهدایت اوصیا آن را ساخته است.

مسجد محله طوقداربن (توغداربن)

حیاط مسجد دارای دو در ورودی است. یک در به میدان طوقداربن و دری دیگر به خیابان گشوده می شود. محراب مسجد در ضلع جنوبی حیاط است. جلو محراب چهارحفاظ بلند شیشه ایست که قسمت وسط آنها دری ورودی به محراب دارد. بالای محراب و اطراف آن کاشیکاری است و این آیات از کلام الله مجید با خط نستعلیق بر کاشیه است:

بسم الله الرحمن الرحيم هل اتی علی الانسان - تا - یدخل من

یشاء فی رحمته والظلمین اعد لهم عذاباً الیما .

بر دست چپ محراب در بالا قسمتی کاشیکاری است که این عبارات بر آن نوشته شده است:

بنای تعمیر این مسجد حاج محمدعلی ایمانی فرزند محمد مهدی

در سال ۱۳۴۹ شمسی التماس دعا و مغفرت دارم .

حمام شاهزاده

در محله طوقداربن بارفروش

این حمام قدیمی متصل به مسجد است که روی در خرابی دارد و هیچگونه استفاده ای از آن نمی شود .

امامزاده مالك و محسن

در محله طوقداربن

اطاقی است آجری و ساده که گور دو تن در آن است. سقف بنا تیرکشی و بام

آن سفالپوش است. زیارتنامه های متعدد تازه نویس در این امامزاده بود.

بارگاه سیدجلال

در محله سیدجلال شهر بارفروش (بابل)

بنائی تقریباً چهار گوشه از داخل به ابعاد ۵ × ۶ متر، نمای آن آجری و بام آن سفال-سراست. قبری به درازای دو متر و پهنای ۱۷۵ و بلندی ۸۰ سانتیمتر در وسط بناست. مقداری از این قبر کاشیکاری و باقی سفیدکاری است. بر بالای قبر پنجه ای آهنین است که روی آن پس از صلوات بر ائمه اطهار، در قسمت وسط چنین حک شده است:

وقف حضرت امام حسین کرد جلال الدین ابن حسین چپکرودی
هیچگونه اثری که هویت صاحب قبر را نشان بدهد در این بنا نیست. تنها کتیبه ای که در این بناست کتیبه زیر است:

بنای حضرت امامزاده سید جلال علیه السلام را حاجی محمد
علی ایمانی ولد مرحوم آقامحمد مهدی ایمانی نموده در سال ۱۳۳۶ شمسی
مطابق با سال ۱۳۷۷ قمری.

بنابر تحقیقات آقای اردشیر بزرگراین مقبره یکی از کبیاتان جلالی است که از
سال ۷۶۳-۷۵۰ در شهر بارفروش حکومت داشته است.^{۱۲۴}

مسجد سید جلال

در محله سیدجلال

بنای قدیمی را خراب کرده بودند و بنائی نو سازه جای آن ساخته بودند.

تکیه سید جلال

در محله سیدجلال

بنای تکیه نزدیک بارگاه سیدجلال بود. بنای قدیمی را خراب کرده بودند
و بنای نو سازی به جای آن ساخته اند.

ارباب تکیه

در میدان محله سیدجلال

ارباب تکیه در محوطه میدانی نزدیک بارگاه سیدجلال است. قدمتی دارد، اما از نظر تاریخی ارزشی ندارد.

امامزاده قاسم

در محله آستانه بارفروش (بابل)

در طومار متولیان دوران صفوی امامزاده قاسم واقع در بلده بارفروش فرزند امام محمد تقی علیه السلام است و تولیت آن با مولانا علی نقی بوده است.

ناصرالدین شاه آنجا که در سفرنامه خود می نویسد:

از بناهای خوب که امروز دیدم مقبره امامزاده ایست که گنبد

مخروطی بزرگی دارد که از ابنیه قدیم است. تکیه خوبی هم در جنب این

امامزاده است.^{۱۲۵}

منظورش همین امامزاده قاسم بارفروش است.

راینو در سفرنامه خود از کتیبه دری در بارفروش که ظاهراً متعلق به امامزاده قاسم

است و کتیبه دیگری در همین امامزاده یاد کرده است و نوشته های آنها را به این شرح خوانده است.

الله مفتح الابواب الله ولی التوفیق

عمل استاد احمد نجاربن حسین فی التاريخ محرم سنة سبعین

و ثمانمائه.

ایضاً

عمل سید علی ابن سید کمال الدین آملی غفر الله ذنوبهما^{۱۲۶}

۱۲۵- سفرنامه ناصرالدین شاه در سفر دوم سال ۱۲۹۲ به نقل از مازندران مهجوری ج ۲

ص ۱۹۳. ۱۲۶- سفرنامه مازندران و استرآباد متن انگلیسی قسمت کتیبه ها صفحات

۱۷ ع و ۱۸ ع.

دمرگان در کتاب خود از این امامزاده به نام «مسجد بارفروش» یاد کرده است.^{۱۲۷}

ملگنوف نیز نام این امامزاده را در میان آثار تاریخی مازندران آورده است.^{۱۲۸}

در سفارش نامه انجمن آثار ملی نیز از این امامزاده بحثی به میان آمده است.^{۱۲۹}

مهجوری نیز از این امامزاده یاد کرده است.^{۱۳۰}

خانم حسین زاده درباره این امامزاده چنین نوشته است:

بنای اصلی بقعه هشت ضلعی است که در هریک از اضلاع خارجی

آن طاقنمایی باطاق جناغی ساخته اند. مسجد متصل به ضلع شرقی است.

در ورودی مسجد شرقی است و در گورستان اطراف امامزاده بازمی شود.

در بالای این دریک قالب کاشی است که بر آن عبارات زیر خوانده می شود.

عمل سید علی ابن کمال السدین آملی غفر الله ذنوبهما. در ورودی

بقعه دولنگه است و کنده کاریهای ظریف دارد. بر لنگه سمت راست عبارات

زیر حک شده است:

الله مفتح الابواب الله ولی التوفیق عمل استاد احمد بن نجار بن حسین

و بر پایین لنگه سمت چپ:

فی التاريخ محرم سنة سبعین و ثمانمائه

در وسط صحن بقعه صندوقی کنده کاری ظریف مرقد امامزاده را پوشانده

این عبارات بر آن حک شده است:

چهارده حاشیه از صندوق آیات کلام الله مجید است. در دو حاشیه

وسط بدنه شمالی عبارات زیر است:

قال النبی صل الله علیه وسلم الدنیا مزرعة الاخرة صدق یارسول الله

۱۲۷- J. de Morgan: Mission scientifique en Perse, Etude Geographi que T, I, p, 170, Fig.73.

۱۲۸- ملگنوف متن روسی صفحات ۱۳۲-۱۶۲ درباره مازندران است. ۱۲۹-

سفارش نامه انجمن آثار ملی شماره ۳۹ ص ۴۰ و ۳۰. تاریخ مازندران ج ۲

ص ۲۴۳.

قال النبي صلى الله عليه وسلم الدنيا ساعة فاجعلها طاعة

درحاشیه بالای طرف شرقی صندوق :

صاحب هذه الصندوق المرقد المبارك الشريفه وهو اولاد رسول الله

امامزاده معصوم عليه السلام .

و درحاشیه پایین همین بدنه :

فی التاريخ شعبان المعظم سنة ثمان وثمانين وثمانمائه .

ضریحی مشبک چوبین اطراف صندوق است .

در سال ۱۳۳۳ شمسی حاج محمدعلی ایمانی این امامزاده را تعمیر و آئینه کاری کرد

و آثار قدیمی آن را یکسره از میان برد.^{۱۳۱}

عباس شایان بنای بقعه را مرقد امامزاده قاسم و برادرش حمزه فرزندان امام

موسی الکاظم علیه السلام می داند و درباره آن می نویسد :

بنای آرامگاه امامزاده قاسم عبارت از مسجدی مربع مستطیل که

در ورودی آن از طرف مشرق در قبرستان آستانه است و در بالای این درختی

از کاشی است که عبارت زیر بر روی آن نوشته شده است .

عمل سید علی ابن سید کمال الدین آملی غفر الله ذنوبهما از طرف

مشرق منتهی می شود به در دوم که در مدخل بقعه امامزاده واقع است و این

در از شاهکارهای قرن نهم هجری است و دارای دولنگه می باشد.^{۱۳۲}

در زیرلنگه طرف راست این عبارت حک شده است : الله مفتح

الابواب الله ولی التوفیق عمل استاد احمد نجار بن حسین.^{۱۳۳}

در زیرلنگه طرف چپ این عبارت خوانده می شود: فی التاريخ

۱۳۱- شهر بابل ص ۵۶ و صفحات ۱۳۳-۱۳۸ . ۱۳۲- جغرافیای تاریخی و اقتصادی

مازندران تألیف شایان ج ۱ ص ۲۹۵ . ۱۳۳- الله مفتح الابواب بر تنگه بالای لنگه

راست والله ولی التوفیق بر تنگه بالای لنگه چپ است و عمل استاد احمد نجار بن حسین

در تنگه پائین لنگه راست است و آقای شایان به اشتباه آنهارا در یک لنگه گنجانده است.

محرم سنة سبعین وثمانمائه.^{۱۳۴}

در وسط صحن صندوق نفیسی است که بدنه و اطراف آن کنده.

کاری است و حاشیه آن با آیات قرآنی به خط نسخ اعلی حک شده است.

و در تاریخ ۸۸۸ به دست استاد احمد نجار ساروی ساخته شده است .

ضریح مشبک دیگری اطراف صندوق را گرفته است . در پهلوئ این

ضریح صندوق کوچک دیگری است که کار همان نجار و مورخ به تاریخ

سابق است.^{۱۳۵}

چند سال قبل آقای حاج محمدعلی ایمانی بنای این امامزاده را

تعمیرات اساسی کرده است.^{۱۳۶}

مشکوتی ثبت تاریخی این امامزاده را به شماره ۳۴۲ ضبط کرده و درباره آن

می نویسد :

بنای امامزاده قاسم از ساختمانهای تاریخی است که متعلق به

قرن نهم هجری می باشد. در این بقعه تاریخ سال ۸۹۰ هجری ثبت است.

این بقعه که مدفن امامزاده قاسم فرزند حضرت امام موسی الکاظم است

مشهور به بقعه آستانه است. این بنا شامل مسجد مسقف آجری و گنبدی

هرمی شکل می باشد . در زیر گنبد دو صندوق چسبیده نغیس قرار دارد .

صندوق اصلی به سال ۸۸۸ هجری است که به دست استاد احمد نجار

ساروی ساخته شده است.^{۱۳۷}

وضع کنونی بقعه امامزاده قاسم از قرار زیر است:

بنای اصلی بقعه هشت ضلعی است . در هر ضلع يك طاقنما است . يك

ردیف طاقنما در پایین و يك ردیف در بالاست . بالای طاقنماهای ردیف دوم را

جمع کرده و گنبدی گرد بر آن زده اند . بنا از خارج نیز هشت ضلعی است و گنبدی

۱۳۴- جغرافیای تاریخی و اقتصادی مازندران ج ۱ ص ۲۹۵ . ۱۳۵- تاریخ بر

صندوق کوچک دیده نشد . ۱۳۶- خرابکاری حاجی مرحوم بیش از تعمیر و آبادانی

است . ۱۳۷- فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ص ۱۳۶ .

کلاه درویشی به شکل هرم مئمن القا عده دارد. (عکس شماره ۱۱۶)

مسجد زیبائی قدیمی متصل به بنای اصلی است که ابعاد آن ۴۹۱ × ۴۸۲ سانتیمتر است. این بنای چهار گوشه را با چهار گوشوار جمع کرده و بالای آن گنبدی بلند زده اند و پنجره های نورگیر مشبک چوبین زیر پایه گنبد تعبیه کرده اند. میان چهار گوشوار چهار کنج چهارطاقی است، به جای طاقنمای جنوبی دو ورودی مسجد و به جای طاقنمای شمالی دو ورودی اصلی بقعه است. ازاره مسجد کاشیکاری و مسابقی جدارهای داخلی آئینه کاری است. سردر ورودی این مسجد را نیز آئینه کاری کرده اند. (عکس شماره ۱۱۷) در ورودی مسجد نوسازی شده و فعلاً دری است با ورق نقره و تیرهای آهنین. عبارات زیر بر لنگه سمت راست است.

وقف آستانه امامزاده قاسم در بابل ۱۳۴۶ خورشیدی سازنده
ویانی حاج مهدی رهروان و حاج عباس انیسی نقش و قلم کاری از استاد
ابراهیم استکی.

عین این عبارت بر لنگه سمت چپ نیز نقر شده است. بلندی این در ۱۹۴ و پهنای هر
لنگه ۶۲ سانتیمتر است.

در ورودی اصلی بقعه از طرف مسجد، دری ظریف و پرکار است که بالای آن
پنجره ای نورگیر مشبک بزرگ قرار داده اند. بر بالای این در، بر متن آئینه کاری که
در آن قاب سنگی دارد عبارات زیر نوشته شده است:

آئینه کاری مسجد امامزاده قاسم علیه السلام را حاج محمد علی
ایمانی فرزند مرحوم محمد مهدی نمود در سال ۱۳۳۳ شمسی مطابق با
۱۳۴۷ قمری .

زیر این کتیبه آئینه کاری بر متن کاشیکاری عبارات زیر نوشته شده است:

کاشی کاری و تعمیر مسجد و امامزاده قاسم را حاج محمد علی
ایمانی فرزند مرحوم محمد مهدی اصفهانی نمود در سال ۱۳۳۳ شمسی
مطابق با سال ۱۳۶۳ قمری.

بر جدار خارجی سمت راست چهارچوب در ورودی بقعه که بلندی آن ۲۰۶ و پهنای

هر لنگه اش ۶۱ سانتیمتر است صلوات کبیر با خطی خوش حک شده است :

اللهم صل علی محمد المصطفی وصل علی علی المرتضی وصل
علی فاطمة الزهرا وصل علی حسن المجتبی وصل علی حسین الشهید الکر بلا
وصل علی علی زین العابدین وصل علی محمد الباقر وصل علی جعفر الصادق
وصل علی موسی الکاظم وصل علی علی بن موسی الرضا

بر جدار خارجی کلنگی چهارچوب عبارات زیر است :

وصل علی محمد التقی و وصل علی علی التقی وصل علی حسن -

العسکری وصل علی محمد المهدی صاحب الزمان

بر جدار خارجی سمت چپ چهارچوب دنباله این عبارت چنین است:

و خلیفة الرحمن صلوات الله علیه وعلیهما اجمعین و سلم تسلیماً
کثیراً کثیراً برحمتک یا ارحم الرحمین وصل الله علی محمد نبینا و آله
اجمعین الطیبین الطاهرین قال النبی صلی الله علیه وسلم الدنيا ساعة فاجعلها
طاعة قال النبی صلی الله علیه وسلم الدنيا مزرة الاخرة صدق بالله رسول^{۱۳۸}
کتبه العبد محمد

بر تنگه بالای لنگه سمت راست :

الله مفتح الابواب

بر تنگه پایین لنگه سمت راست :

عمل حسین بن استاد احمد نجار

بر تنگه بالای لنگه سمت چپ :

الله ولی التوفیق

بر تنگه پایین لنگه سمت چپ :

فی التاريخ محرم سنة سبعین وثمانمائه

ازاره داخلی حرم کاشیکاری است. بالای این ازاره کاشیکاری کتیبه ای به این ترتیب

۱۳۸ - ظاهراً : صدق الله وصدق رسوله صحیح است .

دور می چرخد:

بسم الله الرحمن الرحيم الله لا اله الا هو الحي القيوم - تا - على العظيم
و صدق رسوله النبي الكريم و من يتقى الله يجعل له مخرجا ويرزقه من حيث
لا يحتسب و من يتوكل على الله فهو حسبه ان الله بالغ امره قد جعل الله لكل
شيء قدرا.

بسم الله الرحمن الرحيم اذا جاء نصر الله والفتح - تا - ان كان
تو ابا . بسعی و اهتمام آقای حاج محمد علی ایمانی فرزند مرحوم محمد -
مهدی اصفهانی کاشیکاری و تعمیر حرم مطهر امامزاده قاسم فرزند حضرت
امام محمد تقی علیه السلام در سال ۱۳۷۳ قمری مطابق ۱۳۳۲ شمسی پایان
یافت کتبه محمد صانع خوانساری .

بر دیوار صفت قبلی حرم:

طراح سید یحیی عمل حسین آ. ابراهیم

بر دیوار شرقی صفت جنوبی:

الله نور السموات والارض مثل نوره - تا - والله بكل شیء عليم
صدق الله العلي العظيم سنة ۱۳۷۳ بسعی و اهتمام حاج محمد علی ایمانی
فرزند مرحوم محمد مهدی اصفهانی کاشی کاری و تعمیر حرم مطهر امامزاده
قاسم فرزند حضرت امام محمد تقی علیه السلام در سال ۱۳۷۳ قمری مطابق
۱۳۳۲ شمسی پایات یافت.

بر بالای در ورودی حرم از داخل آیات زیر نوشته شده است :

بسمه تبارك و تعالی شأنه

این بهین بقعه به بابل که ندارد ثنایی

بود سرتاسر آن در شرف ویرانی

شکر ایزد که شده بنایی تعمیراتش

اشرف الحاج محمد علی ایمانی

سقف و دیوار و درش گشت بلوری چوبهشت

لك با دقت و سعی و عمل طولانی

کرده گلدسته و هم تکیه و سقاخانه

جنب این بقعه بنا با کمک یزدانی

لوحش الله بر این حاجی عالی همت

شادمان گشت ز کسارش علی عمرانی

بیش از پیش شتابند به این روضه کنون

شیعان پیر و جوان بهر زیارت خوانی

بیژنی حضرت حق در عوض این خدمات

داده بر بنایی این کاخ جنان ارزانی

۱۳۳۴

در قسمت پایین آئینه کاری این عبارت خوانده می شود:

آئینه کاری یادگار سید محمد باقر

تا کنون در هیچ بنایی نام بنایی تا این اندازه تکرار نشده تا چه رسد به نام تعمیر کننده
بنا. سنت اسلامی بر این جاری است که در بناهای عظیم کوچکترین یادی از بنایی و
معمار و سایر هنرمندان که در آن بنا دست در کار بوده اند نشده است. عمل خیر و کرم
و گشاده دستی خود را نباید در گوشه و کنار به چشم مردم کشید.

تونیکی می کن و در درجله انداز که ایزد در بیابانت دهد باز

صندوقی چوین ظریف و پرکنده کاری در وسط بنای اصلی ، مرقد امامزاده را

پوشانده است. آیات و عبارات زیر بر جدار شمالی آن با خطی خوش حك شده است:

بر حاشیه بالای بدنه شمالی:

بسم الله الرحمن يس والقرآن - تا - اغلا لاهوی الا

بر پایه سمت چپ همین بدنه از بالا به پایین :

ذقان فهم مقمحون - تا - من خلفهم سدا فاعشينا هم فهم لا يبصرون